

תכלת בציצית - מצוה מן המובחר, או חיוב גמור?

ראשי פרקים

- א. מחלוקת האחרונים בעניין חיוב התכלת
- ב. הראיות שהתכלת אינה חיוב גמור
 1. "התכלת אינה מעכבת את הלבן"
 2. "הרי קיים מצוות עשה"
 3. כיצד נהגו ישראל ללבוש ציצית בלי תכלת?
- ג. הסברה הפשוטה ולשוונות הפוסקים
- ד. ראיות מתוך סוגיית ציצית בבגד של פשתן
 1. דחיית שעטנז מפני התכלת
 2. ביטול התכלת - עקירת דבר מהתורה
 3. מדוע החביאו תלמידי ר' יהודה את כנפי כסותם?
 4. "המקיים לבן בלא תכלת אין כאן מצוה שלימה"
 5. "בטל תכלת בטל לבן"
 6. מדוע גזרו בבגד פשתן גם על הלבן?
- ה. "גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת"
- ו. המבטל את התכלת - "עובר על מצות ציצית"
- ז. טויית תכלת בחול-המועד
- ח. ההו"א של הרמב"ם, למנות לבן ותכלת כשתי מצוות
- ט. מסקנה: כשיש תכלת, אין אדם רשאי ללבוש ציצית של לבן
 1. כשהוא התכלת הוא ודאי
 2. כשהוא התכלת עלול להיות מוטל בספק
- י. סיכום



א. מחלוקת האחרונים בעניין חיוב התכלת

מגמת מאמר זה היא, לברר את מידת החיוב של הטלת תכלת בציצית. כידוע, מצות ציצית יכולה להתקיים גם בציצית של לבן וללא תכלת, וכפי שנהגו בפועל מזה דורות רבים. כאן אנו באים לדון, מהו הגדר המדויק של המצוה - האם חל חיוב גמור מן התורה להטיל גם תכלת בציצית, ומי שאינו מטיל תכלת, הרי זה מבטל מצוות עשה? או שהתכלת היא רק בגדר "מצוה מן המובחר" ולא חיוב גמור? בזמן שישנה תכלת בנמצא, האם מותר לאדם ללבוש ציצית של לבן בלבד, או שהעושה כך הרי זה מבטל עשה?

באחרונים ישנה מחלוקת בעניין זה. להבלטת השאלה, נציג את דבריהם של שנים מן האחרונים, שדבריהם מפורשים לכאן או לכאן:

הפני יהושע (ב"מ ס"א ב, ד"ה "מיהו") כותב: "הא קיימא לן תכלת אינו מעכב את הלבן... ותכלת דכתיב באורייתא - היינו למצוה מן המובחר..."

ולעומת זאת, כותב הר"י פערלא בפירושו לסהמ"צ של רס"ג (מ"ע ז, עמ' 171): "לבן בלא תכלת לא הותר אלא כשאין לו תכלת, אבל כשיש לו... אסור ללבוש הבגד, דהוי ליה כמבטל עשה דתכלת בידיים", "...כשיש לו תכלת ולבן, ואינו מטיל בבגדו אלא אחד מהם, אפילו לרבנן¹ עביד איסורא כשלוש, כעובר עשה בידיים."

נפנה עתה אל המקורות בגמרא ובראשונים, ונבחן את הראיות לשני הצדדים.

ב. הראיות שהתכלת אינה חיוב גמור

1. "התכלת אינה מעכבת את הלבן"

הראיה העיקרית שמביאים הסוברים שהתכלת אינה חיוב גמור, היא מלשון המשנה במנחות (פ"ד מ"א): "התכלת אינה מעכבת את הלבן, והלבן אינו מעכב את התכלת". לשון זו מורה לכאורה, שניתן להסתפק גם בלבן ללא תכלת.

אולם לכשנתבונן, נראה שאין ממשנה זו ראייה. המשניות שם במנחות (פ"ג מ"ה - פ"ד מ"ד) מונות מצוות שחלקיהן מעכבים זה את זה, ולעומתן מצוות שחלקיהן אינם מעכבים זה את זה. "מעכב" פירושו, שחלקי המצוה תלויים זה בזה, ובלעדי אחד מהם אין המצוה מתקיימת כלל. כך הוא למשל בארבע פרשיות של תפילין (שם ג, ז), שאין המצוה מתקיימת כלל בלי כל ארבעתן. אם כן, כשאומרת המשנה שהתכלת אינה מעכבת את הלבן, היינו, שיש מצוה גם בלבישת לבן בלי תכלת. אבל אין להסיק מכאן, שהתכלת אינה חיוב. מצות ציצית שונה ממצות תפילין - מי שיש בידו רק שלוש פרשיות, לא יניחן כלל, ואילו מי שיש בידו לבן בלי תכלת, יקיים את מקצת המצוה שיש בידו. אך עדיין החיוב להטיל תכלת, חיוב גמור הוא.

כך עולה מהשוואה לשאר המצוות המנויות שם במשניות, שאינן מעכבות זו את זו. כגון: "תפילה של יד אינה מעכבת של ראש, ושל ראש אינה מעכבת של יד" - וכי אדם שהניח תפילין של יד, פטור מלהניח תפילין של ראש, משום שאין הן מעכבות זו את זו! וכן: "התמיד אינם מעכבין את המוספין, ולא המוספין מעכבין את התמידין" - וכי אם הקרבנו את קרבן התמיד, כבר אין המוסף בגדר חובה גמורה, אלא רק למצוה מן המובחר! ודאי ששניהם חובה גמורה, אלא שאין הם תלויים זה בזה, וחוסר האפשרות להקריב את האחד, אינו מונע את הקרבתו של האחר.

הדוגמאות שהבאנו מוכיחות את משמעות הלשון "אין מעכב", אך אין הן מקבילות לגמרי לתכלת ולבן, משום שמדובר בהן על שתי מצוות שונות,² ואילו התכלת והלבן אינן נימנות כשתי מצוות נפרדות, אלא כמצווה אחת, מצות ציצית.³ דוגמא מקבילה ממש לתכלת ולבן נמצאת בפ"ד מ"ב: "הפרים והאילים והכבשים (של קרבן המוסף) אינן מעכבים זה את זה". קרבן המוסף של כל מועד נמנה כמצוה אחת (ולא מצוות רבות כמספר הבהמות), וחלקיה אינם מעכבים זה את זה, כמו מצות ציצית, ששני חלקיה (התכלת והלבן) אינם מעכבים זה את זה. ובא זה ולימד על זה: כשם שבקרבן מוסף, ודאי אין הכוונה שניתן להסתפק בהקרבן הפרים בלבד, והאילים והכבשים כבר אינם חובה אלא "מצוה מן המובחר" בלבד, הוא הדין לציצית. "אין מעכבים" נאמר רק

1. הסוברים שהתכלת והלבן אינם מעכבים זה את זה.

2. תפילין של יד ותפילין של ראש נימנות כשתי מצוות עשה נפרדות, מ"ע יב ו-יג בספר המצוות לרמב"ם.

3. מצוות עשה יד. ועיין להלן, דבריו של הרמב"ם בשורש האחד עשר בשהמ"צ.

למקרה של אונס, כשאין בידינו כל הבהמות. וכך גם במצות ציצית - בשעת אונס יש מצוה בהטלת לבן לבדו, אך אין זה מקליש כלל את חיוב התכלת.

כך הם דברי ר' יוחנן בן נורי (מנחות לח, ב), שהוא התנא הסובר שהתכלת אינה מעכבת את הלבן: "אין לו תכלת, מטיל לבן" - רק כשאין תכלת, ניתן להטיל לבן. וכן בראשונים המביאים את הדין של "התכלת אינו מעכב את הלבן", רואים שדין זה הוא רק כאשר אין תכלת; וכגון ברמב"ם (הלכות ציצית א, ד): "והתכלת אינו מעכב את הלבן... כיצד? הרי שאין לו תכלת, עושה לבן לבדו...".

2. "הריקיים מצוות עשה"

בעל ערוך השולחן (ט, יט) מביא ראייה לכך שהתכלת אינה חיוב, מלשון הרמב"ם (הל' ציצית א, ה): "אע"פ שאין אחד מהן מעכב את חבירו, אינן שתי מצוות, אלא מצות עשה אחת... והלובש טלית שיש בה לבן, או תכלת, או שניהם כאחד, הרי קיים מצות עשה אחת." מכאן הוא לומד, שגם אם הטיל רק לבן או רק תכלת, קיים מצוה שלמה ("מצות עשה אחת").

אולם לעני"ד, הרמב"ם שם אינו עוסק כלל בשאלה, האם בלבן לבדו קיים חצי מצוה או מצוה שלמה, אלא בשאלה, האם הלבן והתכלת הם מצוה אחת או שתי מצוות.⁴ שהרי כך פתח את ההלכה: "אינן שתי מצוות, אלא מצות עשה אחת", וכך סיים: "מצות עשה אחת", ולא "מצות עשה שלמה".⁵ לבן ותכלת אכן נמנים כמצווה אחת ולא כשתיים, אך המקיים מקצת מצוה זו לא קיים את כולה, וחובה עליו להשלימה לכשיוכל.

3. כיצד נהגו ישראל ללבוש ציצית בלי תכלת:

אף שלא מצאתי ראיה זו במפורש, נראה ברור, שסיבה מרכזית שהביאה חלק מן האחרונים לסבור שהתכלת אינה חובה, היא העובדה, שבמשך דורות רבים, מאז פסקה התכלת מישראל, נהגו כל ישראל ללבוש בגדים של ד' כנפות ולהטיל בהם לבן בלבד. והרי אין חיוב מן התורה ללבוש בגד של ציצית, אלא זו מצוה מותנית - רק הלוש בגד של ארבע כנפות מתחייב בציצית. ואם התכלת היא חיוב גמור, כיצד זה אנו לובשים בגדים של ד' כנפות, ומכניסים עצמנו למצב שבו אנו מבטלים את חצי המצוה?!

בעל שאגת-אריה (סי' לב) והר"י פלא (בביאורו לשהמ"צ של הרס"ג מ"ע ז) תירצו זאת על פי היסוד, שמצות ציצית אינה איסור לאו, אלא חיוב עשה; שהרי לא נאמר לא תלבש בגד בלי ציצית, אלא באופן חיובי: "ועשו להם ציצית". אין התורה אוסרת ללבוש בגד של ד' כנפות ללא ציצית, אלא שכאשר האדם לובש בגד כזה, הוא מחויב להטיל בו ציצית. ממילא, כשאין אפשרות להטיל ציצית, אין איסור ללבוש את הבגד, ואף שבשעת הלבישה האדם מתחייב בציצית, הרי על חיוב זה הוא אנוס. והוא הדין לגבי התכלת - אמנם התכלת היא חיוב גמור, אך אין חיוב זה אוסר עלינו ללבוש בגד של ד' כנפות, כשמחמת אונס אין לנו תכלת. הרי זה כמי שאינו יכול להשיג מזוה; האם בשל כך ייאסר עליו לבנות בית למגוריו?! אמנם בכך הוא מכניס עצמו בידיים לחיוב מזוה, אך עדיין דבר זה מוגדר כאונס, שכן אין התורה אוסרת לבנות בית ולדור בו ללא

4. ועיין להלן, שבשאלה זו עסק הרמב"ם גם בשהמ"צ, ודבריו בשני המקורות מקבילים זה לזה.

5. בדברי ערוך השולחן שם, מצוטט רק "הריקיים מ"ע", וחסרה המילה "אחת".

מזוזה, אלא שכאשר אדם דר בבית הרי הוא חייב לקבוע מזוזה, ועל חיוב זה הרי הוא אנוס.⁶

וכך מצינו בפוסקים, שמותר לאדם ללבוש בגד, גם אם בכך הוא מכניס עצמו לביטול מצות ציצית מחמת אונס. הדוגמא היא בדברי ר"י (המובאים במרדכי, הלכות קטנות סי' תתקמד; בבית-יוסף או"ח סי' יג; וברמ"א שם סעיף ג), המתיר ללבוש בשבת בגד שנפסלה בו הציצית, מפני שאין איסור ללבוש בגד ללא ציצית, אלא יש חיוב להטיל ציצית בבגד, ובשבת הרי אינו יכול להטיל ציצית.⁷ הוא הדין לגבי התכלת - אף שהיא חיוב, כאשר אין תכלת מותר ללבוש בגד של ארבע כנפות ולהכניס עצמו באונס זה.

ג. הסברה הפשוטה ולשונות הפוסקים

הראיה הבסיסית ביותר לכך שהתכלת היא חיוב, היא הסברה הפשוטה. שהרי התורה אומרת במפורש "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת", וכן בדברי חז"ל פשוט וברור שיש להטיל תכלת בציצית. מניין אפוא שאין זו חובה, אלא מצוה מן המובחר בלבד? הרוצה לחדש חידוש כזה, שציווי מפורש בתורה אינו אלא מצוה מן המובחר, צריך להביא ראיה לדבריו. הבאנו את שלוש הראיות של בעלי שיטה זו, והתמודדנו עם שלושתן. ואם אין ראיה לחדש שהתכלת היא מצוה מן המובחר, הרי אנו חוזרים למשמעות הפשוטה של דברי התורה וחז"ל, שצריך להטיל תכלת בציצית, וזהו חיוב גמור, ככל ציווי אחר.

גם מפשטות לשון הפוסקים, שהזכירו את הטלת התכלת,⁸ משמע שזו חובה, ולא מצוה מן המובחר בלבד. כך היא לשון הרמב"ם (הלי' ציצית א, ב-ג): "ולוקחין חוט צמר שנצבע כעין הרקיע, וכורכין אותו על הענף, וחוט זה הוא הנקרא תכלת...". - כך היא עשייתה של ציצית כאשר יש תכלת, ואין שום רמז לכך, שיכול אדם לוותר על התכלת. ובהמשך: "ונמצאו במצוה זו שני ציונים⁹: שיעשה על הכנף ענף יוצא ממנה, ושיכרוך על הענף חוט תכלת...". ולשון ספר החינוך (מצוה שפו) היא: "התורה חייבה אותנו בתכלת גמור...".

וכן ביראים (סי' תא): "וצוה הב"ה לתת תכלת בציצית, דכתיב ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת...". וכך במשנה-ברורה (ט, ז): "... דבזמן שהיה תכלת, שהיה צריך להטיל ד' חוטי, שני חוטי לבן ושני חוטי תכלת...".

וכן מופיעה לשון של "חיוב" לגבי התכלת, עוד בראשונים רבים, בסוגיית "סדין בציצית" (שבת כ"ה, ב), והם: התוספות, הרמב"ן (במלחמת ה'), הרשב"א, המאירי, הרא"ש (בתוספותיו), והר"ן (על הר"ף).

6. לכאורה יש לחלק בין כניסה לבית, לבין לבישת בגד של ארבע כנפות. שכן, הכניסה לבית לא נעשית לשם המצוה, אלא לצורכו של האדם, בעוד שההידור אחר בגד של ארבע כנפות (בתקופה שאין זה הלבוש הרגיל) הינו רק לצורך המצוה. אולם לעני"ד אין חילוק - כשם שבמצב של אונס מותר לאדם ללבוש בגד ד' כנפות לשם נוחות או נוי, כך מותר לו ללבושו גם לצורך המצוה בלבד.

7. יש הסוברים, שכך הוא הדין רק מדאורייתא, ומדרבנן אסור ללבוש בגד של ד' כנפות כאשר אינו יכול להטיל בו ציצית, ומותר רק משום כבוד הבריות (עיי' במשנה ברורה יג, ט). אך עצם היסוד מוסכם בפוסקים. ולשיטה זו נראה להסביר, שלגבי התכלת לא נגזרה גזרה זו, כדי שלא תבטל לגמרי תורת ציצית בזמן שאין תכלת.

8. רוב הפוסקים לא הזכירו במישרין את הטלת התכלת, משום שהתכלת כבר לא נהגה בזמנם.

9. כך בדפוסים. ובמהדורת הרב קאפח: צויות; ובמקצת כתה"י: צאות.

ד. ראיות מתוך סוגיית ציצית בבגד של פשתן

הגמרא במנחות (מ',א) אומרת, שמדאורייתא יש להטיל ציצית ותכלת גם בבגד פשתן; ואף שהתכלת היא צמר, ונמצא לובש שעטנז, עשה דוחה לא תעשה. אולם חכמים גזרו על כך, מתוך חששות שונים. ונחלקו הראשונים בגזירה זו: הרי"ף, רש"י וסיעתם סוברים, שהגזירה היא רק על התכלת, ובבגד של פשתן יש להטיל ציצית של לבן; ואילו ר"ת וסיעתו סוברים, שהגזירה היא גם על הלבן, ובבגד של פשתן אין להטיל ציצית כלל. מתוך סוגיה זו, ניתן להעלות כמה ראיות לענייננו, וכדלהלן.

1. דחיית שעטנז מפני התכלת

כאמור, מדאורייתא יש להטיל תכלת גם בבגד של פשתן, משום שעשה דוחה לא תעשה. אולם כידוע, הכלל "עשה דוחה לא תעשה" נאמר רק כאשר אין אפשרות להמנע מדחיית הלאו. וכך אומרת הגמרא שם, שחוטי לבן אין לעשות מצמר בבגד פשתן, משום שניתן לעשותם מפשתן. אילו ניתן היה לוותר על התכלת, לא היתה התכלת דוחה את איסור הכלאיים. ומכאן, שהתכלת היא חיוב גמור, שאי אפשר להמנע ממנו.

וכך אומר הלבוש (ט,ג): "הני מילי (שציצית דוחה שעטנז) בזמן שהיה תכלת... שהיו על נרחם צריכים לקיים מצות ציצית כהלכתה, כיוון שהיה להם תכלת...". הרי, שבזמן שיש תכלת, חייב האדם חיוב גמור להטילה בציציתו.

2. ביטול התכלת - עקירת דבר מהתורה

הגמרא ביבמות (צ,ב) מביאה את גזרת "סדין בציצית", כדוגמא לכך שחכמים עקרו דבר מן התורה בשב ואל תעשה. כאמור, סיעה גדולה של ראשונים (רי"ף, רש"י, רמב"ם, רמב"ן ומאירי) סוברים, שהגזירה היא על התכלת בלבד, ולא על הלבן. הרי להדיא, שביטול התכלת והטלת לבן בלבד הוא "עקירת דבר מן התורה"¹⁰.

3. מדוע החביאו תלמידי ר' יהודה את כנפי כסותם?

הברייתא בשבת (כה,ב) מספרת, שתלמידיה של ר' יהודה היו מסתירים מפניו את כנפי כסותם, מפני שהוא פסק שיש להטיל ציצית בבגדי פשתן, ואילו הם לא הטילו בהם ציצית, משום שחששו לגזירה, כדלעיל.

התוס' (ד"ה סדין) הסבירו על פי שיטת רש"י, שתלמידיהם היו ציציות של לבן, "והיו מתביאים מר' יהודה, לפי שהיה מחייב לעשות תכלת". דהיינו, שהתכלת היא חיוב, והתלמידים לא רצו שרבים יראה, שהם מבטלים (לדעתו) חיוב זה.

אמנם לא אכחד, שמדברי הריטב"א שם משמע לאידך גיסא. הריטב"א רואה במעשה זה דוחק לפי שיטת רש"י - מדוע הסתירו התלמידים את כנפי כסותם, אם היו בהן ציציות של לבן? בעוד שלפי ר"ת הדבר מובן, משום שלא היו לתלמידים ציציות כלל. משמע, שלדעתו התכלת אינה חיוב גמור, ולפיכך אם היו לתלמידים ציציות של לבן, לא היתה להם סיבה להסתיר מרבם את העדר התכלת.

10. בעל ערוך-השלחן (או"ח ט,י) הקשה על בעלי שיטה זו, מתוך תפישתו, שהתכלת אינה חיוב, ובלבן בלבד "קיים מצוות עשה ואין כאן עקירת דבר מן התורה כלל", ונשאר בצע"ג. אכן, לדברינו הדבר מובן היטב.

4. "המקיים לבן בלא תכלת אין כאן מצוה שלימה"

במנחות מא, א מובא, שמלאך היה מקפיד על רב קטינא, שהיה לובש סדין, ואמר לו: "טצדקי למפטר נפשך מציצית!?!". רש"י, על פי שיטתו, ביאר בתשובה,¹¹ שחוטאי לבן היו בבגד, וטענת המלאך היתה רק על התכלת: "מפני שהתכלת דמיה יקרים, אתה מבקש תחבולות להפטר ממנה. והאי דקאמר ליה 'מציצית' - משום דעיקר מצוה בתכלת, והמקיים לבן בלא תכלת, אין כאן מצוה שלימה, אלא אחת מן השנים". הרי, שקיום המצוה בלבן בלבד, אין בו די, אלא הוא רק "אחת מן השנים" - קיים חלק אחד, ועדיין חייב בשני.

עוד יש להביא ראיה, מתחילת הדברים, שהמלאך גער ברב קטינא, על כך שהוא לובש סדין כתחבולה להפטר מן התכלת, משום שהתכלת דמיה יקרים. עולה מכאן, שבבגד המחוייב בתכלת, אין אדם יכול להטיל לבן בלבד ולהמנע מהטלת התכלת, ולפיכך הדרך היחידה שבה יכול היה רב קטינא להפטר מן התכלת, היא על ידי לבישת בגד של פשתן, שחכמים פטרוהו מן התכלת. אם התכלת אינה חיוב, מדוע היה רב קטינא צריך "לבקש תחבולות" כדי להפטר מן התכלת?

5. "בטל תכלת בטל לבן"

הגמרא אומרת, שבית שמאי פטרו בגד של פשתן מציצית. המאירי (שבת כ"ה, ב, ד"ה "מעשה צריך שתעורר") מביא הסבר, שלדעת ב"ש הפטור הוא מדאורייתא, ולא מגזרה. וסיבת הפטור היא, שלדעת ב"ש אין ציצית דוחה שעטנו, ולפיכך אי אפשר להטיל בבגד של פשתן תכלת. ומכיוון שכך, "נסתלקה ציצית מן הפשתן לגמרי, שהרי עיקר הציצית בתכלת, ובטל תכלת בטל לבן. ואף על פי שאין התכלת מעכב את הלבן, מכל מקום, טלית שאסור בתכלת אינו בדין ציצית. ולא אמר 'כנפות כסותך' וכנפות¹² בגדיהם, אלא בבגד הראוי לתכלת." כלומר, שהתכלת אינה דבר משני שניתן לוותר עליו, אלא היא חלק הכרחי בציצית, עד כדי כך שבגד שאינו ראוי לתכלת פטור לחלוטין מציצית. אם התכלת פחותה בחיובה מן הלבן, שאינה אלא מצוה מן המובחר בעוד שהלבן הוא חיוב גמור, קשה להבין את הסברה, שבגד שאינו ראוי למצוה מן המובחר (תכלת) הרי הוא פטור גם מן החיוב הגמור (הלבן).

6. מדוע גזרו בבגד פשתן גם על הלבן?

כאמור לעיל, דעת רבנו תם היא, שחכמים גזרו בבגד פשתן גם על התכלת וגם על הלבן, אע"פ שחשש השעטנו הוא רק בתכלת, שהיא מצמר. ויש לתמוה, מה ראו חז"ל לגזור שלא להטיל ציצית בכלל, לכאורה די היה לגזור על התכלת. הרא"ש ביאר בתוספותיו (שבת כ"ה ב, ד"ה "סדין"): "דלגמרי אסרי, אפילו ממינו, גזירה דילמא אתי למעבד בה תכלת, משום דעיקר מצות ציצית תכלת הוא, ואי שרית ליה במינו, אתי למעבד ביה תכלת." חשש זה נראה תמוה - וכי למה יבואו אנשים ויחמירו על עצמם להטיל גם תכלת בבגד פשתן, כאשר ההלכה היא שמטילים בו רק לבן?

אם נאמר שהתכלת הינה חיוב גמור, נמצא הסבר לכך. לפי דרך זו יוצא, שבזמן חז"ל הציבור לא הכיר כלל מציאות של ציצית של לבן בלבד. "ציצית של לבן" היה מושג הקיים רק בהלכה העקרונית, שאם אין תכלת מטיל לבן בלבד, אך בפועל היתה תכלת,

11. מובאת ע"י הרמב"ן במלחמות ה' (שבת יב, א מדפי הרי"ף).

12. צ"ל: כנפי.

ואסור היה לעשות ציצית של לבן. לפיכך היה מקום לחשוש, שאם נחייב להטיל ציצית בבגד של פשתן, יטילו בו ציצית העשויה מלבן ומתכלת, שהרי זו היא הציצית היחידה המוכרת לציבור.¹³

ה. "גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת"

בברייתא במנחות מג,ב מובאים דבריו של רבי מאיר: "גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת. משל למה הדבר דומה? למלך בשר ודם שאמר לשני עבדיו - לאחד אמר: הבא לי חותם של טיט, ולאחד אמר: הבא לי חותם של זהב, ופשעו שניהם ולא הביאו. איזה מהן עונשו מרובה? - הוי אומר: זה שאמר לו הבא לי חותם של טיט, ולא הביא." ומביא זאת הרמב"ם בהלכותיו (הל' ציצית ב,ט):¹⁴ "קשה עונש מי שאינו מניח לבן, יותר מעונש מי שלא הניח תכלת, לפי שהלבן מצוי לכל, והתכלת אינה מצויה לכל..."

בפשטות, המדובר הוא על אדם הלוש בגד של ד' כנפות, ומטיל בו ציצית שחסר בה לבן או תכלת; וקביעתו של ר' מאיר היא, שחטאו של המחסיר את הלבן גדול מחטאו של המחסיר את התכלת. משמע, שתכלת היא חיוב גמור, ומי שאינו מטילה נענש על כך, ואין זו מצוה מן המובחר בלבד. אמנם עונשו של המחסיר את התכלת קטן מעונשו של המחסיר את הלבן, אך הבדל זה נובע רק מהבדל מציאותי, שהתכלת קשה להשגה יותר מן הלבן, ואין ביניהם הבדל במידת החיוב.

בעל הטור (או"ח סי' כד) פירש אחרת: "וגדול עונש המבטל עתה, ממה שהיה עונשו בזמן שהיה תכלת מצוי. שאז לא היתה מצויה כל כך, ולא היה כל אדם יכול לחזר עליה, מה שאין כן עתה." הדברים אמורים אפוא כנגד מי שמשתמט ממצות ציצית, ונמנע מללבוש בגד של ד' כנפות. עונשו של זה גדול כיום, יותר מעונשו של מי שהיה נוהג כך בימי חז"ל, משום שכיום קל יותר לקיים את מצוות ציצית, שצריך להטיל רק לבן, ואילו בזמנם היה קשה לקיים את המצוה, שהיה צריך להשיג גם תכלת.

וקשה - אם התכלת אינה חיוב גמור, הרי גם בזמן שהיתה התכלת מצוייה, היה אדם יכול להטיל לבן בלבד. ואם כן, מדוע העובדה שהיה קשה לחזר אחר התכלת, מפחיתה מן העונש על ביטול הציצית כולה? על כרחך צריך לומר, שבזמן שהיתה התכלת קיימת, לא היה אדם יכול ללבוש ציצית של לבן בלבד. בפניו עמדו אז רק שתי אפשרויות: ללבוש בגד של ארבע כנפות ולהטיל בו גם לבן וגם תכלת, או ללבוש רק בגדים הפטורים מציצית. הקושי בהשגת התכלת, גרם לאנשים להימנע מלבישת בגד החייב בציצית בכלל. רק בזמן העדר התכלת ניתן ללבוש ציצית של לבן בלבד, וממילא קל יותר לקיים את מצות ציצית, ואז גדול עונש המבטלה.

13. בכך מבואר גם מדוע בגמרא (מנחות לט,א) פירוטו רק את דרך הקשירה של ציצית שיש בה תכלת, וכלל לא התייחסו לדרך הקשירה של ציצית שיש בה לבן בלבד (שקשירתה שונה, כמובא בתוס' שם ד"ה לא, וברמב"ם הל' ציצית א,ט; ועי' מאמרו של יהודה ראק, "הטלת תכלת בציצית", תחומין טז, פרק ב). הגמרא אף אינה מפרשת כמה חוטים יש להטיל בציצית של לבן (ועי' בתוספות מנחות לח,א ד"ה התכלת). הגמרא לא דנה בכך כלל, כיון שבזמנה לא היתה כלל מציאות של "ציצית של לבן" (אמנם, הסבר זה הוא רק לפי רבנו תם, בעוד שלפי רש"י וסיעתו היתה מציאות של לבן בלבד, בבגד של פשתן).

14. הנוסח הוא על פי מהדורת הרב קאפח.

ו. המבטל את התכלת - "עובר על מצות ציצית"

הגמרא בבבא-מציעא (סא,ב) אומרת: "למה לי דכתב רחמנא יציאת מצרים... גבי ציצית?... אמר הקב"ה: אני הוא שהבחנתי במצרים בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור, אני הוא שעתיד ליפרע... ממי שתולה קלא-אילן בבגדו ואומר תכלת הוא". התוס' שם (ד"ה שתולה) אומרים: "ואע"ג דעובר על מצות ציצית, מכל מקום איצטריך קרא, לעבור עליו משעת תלייה." דהיינו, שהתוס' התקשו, מדוע צריך לשם כך אזהרה מיוחדת הנלמדת מהיקש, הרי הוא עובר על מצוות ציצית. ומתמצים, שעל עצם מצוות ציצית הוא עובר רק בשעת הלבישה, ואילו אזהרה זו חלה עליו כבר משעת תליית הציצית בבגד.

מצד הציצית עצמה, אין הבדל בין הלוש בגד שציציותיו צבועות בקלא-אילן ובין הלוש ציצית של לבן, וכדברי הגמ' במנחות מ,א לגבי קלא-אילן: "לא יהא אלא לבן". כלומר, שהתוס' מניחים בפשטות, שהמבטל את התכלת הרי זה עובר על מצות ציצית.

הפני יהושע שם, מתוך גישתו שאין איסור בלבישת ציצית ללא תכלת, תמה על דברי התוס' הללו. אך מכאן ראייה, שהתוס' סברו שלא כדבריו, אלא שיש איסור בביטול התכלת.

ז. טויית תכלת בחול-המועד

מאיסור כתיבת ספר תורה בחול המועד, המופיע במשנה במועד-קטן פ"ג מ"ד, הוכיח הרב יהושע נויבירט (שמירת שבת כהלכתה ח"ב פרק סז הערה קעה), שמלאכה בחוה"מ לא הותרה לצורך כל מצוה, אלא רק לצורך מצוה עוברת, שאם לא יקיימנה זהו "חסרון לא יוכל להמנות". מתוך כך, הקשה על המשך דברי המשנה שם, "וטווה על ירכו תכלת לציציתו" - שהרי התכלת אינה מעכבת את הלבן, ויכול ללבוש ציצית של לבן בלבד, ואם כן מדוע הותרה מלאכת חוה"מ לצורך התכלת?

לפי הנ"ל הדברים מבוארים, שכן "התכלת אינה מעכבת את הלבן" היינו רק כשאין אפשרות להשיג תכלת, וכשיש תכלת ואינו מטילה, הרי זה ביטול מצוה ו"חסרון לא יוכל להימנות", ועל כן מותר לטוות תכלת בחוה"מ.

ח. ההו"א של הרמב"ם, למנות לבן ותכלת כשתי מצוות

בשורש הי"א בהקדמת ספר המצוות, כתב הרמב"ם, שבסברה היה נראה למנות את הלבן והתכלת כשתי מצוות נפרדות, שהרי אין הם מעכבים זה את זה, והדבר שהביא אותו למנותן כמצוה אחת, מצות ציצית, הוא לשון מכילתא דר' ישמעאל, שבה נאמר במפורש שזו מצוה אחת ולא שתיים.

אילו היה הרמב"ם סובר שהתכלת אינה חובה, וניתן להסתפק בלבן בלבד, ודאי לא היה עולה על דעתו למנות את התכלת והלבן כשתי מצוות. שהרי בשתי מצוות נפרדות, ודאי לא יעלה על הדעת, שקיום מצוה אחת פוטר מקיומה של מצוה אחרת. הרי, שהרמב"ם סבר, שהתכלת והלבן הם שני חיובים גמורים, כמו שתי מצוות נפרדות. ונראה ברור שתפיסה זו נותרה גם למסקנת הרמב"ם, שהרי ההוכחה במסקנה אינה מן הדין, אלא רק מלשון המכילתא, שזו מצוה אחת ולא שתיים. ואין בלשון זו שום משמעות שניתן להסתפק בלבן ולוותר על התכלת, שהרי וודאי קיימות מצוות הנימנות כמצוה אחת, ולא ניתן להסתפק בחלק מן המצוה בלבד, וכפי שהובא לעיל לגבי מצות

קרבו מוסף. אין בלשון הרמב"ם כל רמז לכך, שבין ההו"א לבין המסקנה יש נפקא מינה להלכה; כל הדיון הוא רק לעניין מניין המצוות.¹⁵

ט. מסקנה: כשיש תכלת, אין אדם רשאי ללבוש ציצית של לבן

1. כשזהו התכלת הוא ודאי

העולה מן הראיות דלעיל, שבזמן שישנה תכלת בנמצא, אין אדם רשאי ללבוש בגד של ארבע כנפות שיש בו ציצית של לבן בלבד, כיון שבכך הוא "מבטל עשה דתכלת בידים" (כלשון הר"י פרלא שהובאה בראשית המאמר).

ומתוך כך עולה, שאדם שקשה לו להטיל תכלת בבגדו (כל שאינו אנוס גמור), עליו להמנע מלבישת בגד של ד' כנפות בכלל. ואע"פ שבכך יתבטל לגמרי ממצות ציצית, הרי אין על האדם חובה ללבוש בגד של ציצית, אלא רק אם לובש בגד של ד' כנפות אז הוא חייב בציצית. ואף שראוי לאדם להכניס עצמו בחיוב המצוה, אין זו חובה אלא מידת חסידות (כדברי הרמב"ם בהל' ציצית ג, יא והשו"ע באו"ח כד, א), וודאי אין לבטל מצות עשה בידים, בכדי לקיים מידת חסידות.

כשקיים חשש שהציציות ייקרעו, ויקשה עליו לקנות תכלת בכל פעם (כגון פועלים, חיילים או ילדים קטנים¹⁶), אפשר להסתפק בלבישת ציצית של תכלת בזמן התפילה

15. בסיום מערכת הראיות, נביא עוד מדברי האחרונים, שנקטו לכאן או לכאן בסוגיה זו: בעל שאגת אריה (בס"י לב) מניח, שהמטיל לבן בלי תכלת "קעביד איסורא בלבישתו, ועובר על מצות עשה דתכלת", ומתוך כך הוא נכנס לדון (כדלעיל), כיצד מותר ללבוש ציצית של לבן בזמן שאין תכלת. בפירוש אור-החיים על התורה (במדבר טו, לח), כותב: "אבל תכלת, כשאינו בנמצא אין חיוב בו" - משמע שבהימצאה, הרי היא חיוב. בעל פרי-מגדים, בספרו שושנת-העמקים (כלל ב), נקט כמה פעמים, שגם לשיטת רש"י, שגזרת סדין בציצית היא על התכלת בלבד, יש בגזירה זו "עקירת דבר מן התורה". בעל הלבוש כותב בהקדמתו לספרו על או"ח, שהוא קרא את שמו "לבוש התכלת", וכי כמו שחייב האדם ללבוש תכלת בציצית בכל יום אם ימצא, כן הוא חייב להלביש עצמו באלו הדינים בכל יום אם יזדמנו לו". לאידך גיסא, בשו"ת בנימין-זאב (סי' קצה) כתב: "ואל ידמה לך, מי שעושה ציצית לבן, דעדיין נשאר מהמצוה ואינה מצוה שלמה, בשביל שאינו עושה אותה תכלת... אפילו שאינו משים תכלת בו, עושה המצוה שלימה במהות עצמותה, זולת שאינה צבועה מתכלת, וזה אינו מעכב את זה". אמנם נימוקו צ"ע - מה פירוש "המצוה שלמה, זולת שאינה צבועה מתכלת", הרי זו היא המצוה, לצבוע בתכלת. אף שמניין החוטים שלם, הרי התורה הקפידה לא רק על החוטים, אלא גם על צבעם. וכן בתפארת-ישראל על המשנה, משמע שהתכלת אינה חיוב. הוא כותב (בהקדמתו לסדר מועד, "כללי בגדי קדש של כהונה"): "לפיכך, מדאין תכלת מעכב ללבן, ואיכא חשש שעטנא, להכי בטלו בימי הגאונים לתכלת לגמרי". דהיינו, שהתכלת בטלה מחמת גזירה של הגאונים, מחשש לשעטנא; והגאונים יכלו לבטל את התכלת, משום שאין היא חיוב, שהתכלת אינה מעכבת את הלבן. אולם דברים אלו תמוהים - מלבד שאין זו משמעות "התכלת אינו מעכב את הלבן", כדלעיל, גם לא שמענו בדברי הגאונים כלל על תקנה לבטל את התכלת, ובדברי הראשונים ברור שהתכלת נעלמה מחמת אונס, ולא מחמת תקנה. ועוד - הרי אין גם טעם לתקנה המבטלת את התכלת, אחרי שכבר גזרו חז"ל שלא להטיל תכלת (או ציצית בכלל) בבגד פשתן, ואם כן אין כבר כל חשש לשעטנא, ואין סיבה לבטל את התכלת גם משאר הבגדים, שאינם של פשתן.
16. עיין במג"א או"ח יג, ובפמ"ג באשל-אברהם שם, הסוברים שאין כלל חיוב להלביש ילדים בבגד של ד' כנפות, שכן גם לגדולים אין זו חובה אלא מידת חסידות. רק אם מלבושו של הילד הוא של ד' כנפות, חייב אביו להטיל לו ציצית מדין חינוך. אמנם במשנ"ב (שם סי"ק ט) פסק, שצריך האב לקנות לבנו בגד של ד' כנפות ולהטיל בו ציצית. אך בודאי שאפשר להקל במקום צורך, שהילד ילבש בגד של ציצית רק בזמן

בלבד, ובשאר היום לא ילבש בגד של ארבע כנפות כלל, כדברי השו"ע (כד, א): "לפחות יזהר שיהיה לבוש ציצית בזמן התפילה". עדיף לנהוג כך, מאשר ללבוש ציצית של לבן במשך כל היום, שבלבשת ציצית של לבן הרי הוא מבטל עשה של תכלת, בעוד שבהעדר הציצית בשאר היום אין איסור.

עוד עולה מכאן, שאין אדם רשאי לדחות את הטלת התכלת בטליתו לאחר זמן, ובינתיים ללבושה בציצית של לבן בלבד, וכפי שאין אדם רשאי ללבוש בגד של ד' כנפות ללא ציצית, בסומכו על כך שבעוד זמן יטיל בו ציצית. וכן אינו רשאי ללבוש בגד אחד שיש בו תכלת ובגד שני שיש בו לבן בלבד (כגון טלית קטן וטלית גדול), שכן העובדה שבגד אחד הוא מקיים את המצוה, אינה מתירה לו לבטל את המצוה בבגד השני. וכפי שאין אדם רשאי להתעטף בטלית אחת עם ציצית והשניה ללא ציצית, או לקבוע מזוזה רק באחד מחדרי ביתו.

אולם יכול אדם לשאול מחברו טלית של לבן, משום שטלית שאולה אינה חייבת בציצית. וזאת בתנאי, שאינו עושה זאת לשם קיום המצוה, אלא לכבוד בלבד (כגון לעלות לתורה או לעבור לפני התיבה); ויכוון שלא לקנות את הטלית, ולא יברך עליה.¹⁷

2. כשהיו התכלת עלול להיות מוטל בספק

במשך דורות רבים נשכחה התכלת, ובדורות האחרונים הועלו דעות והשערות שונות באשר לזהויה.¹⁸ באופן עקרוני, לגבי כל זיהוי, עומדות לפנינו שלוש אפשרויות:

1. הראיות לזיהוי הן חזקות ומכריעות, ואז דינו כדין ודאי. וגם אם אין אפשרות להגיע לוודאות מוחלטת, הרי כך היא דרכה של הלכה, שהיא מוכרעת ע"פ סברה ואין צורך בהוכחות מוחלטות. וכדברי הרמב"ן בהקדמתו למלחמת ה': "כי יודע כל לומד תלמודו, שאין במחלוקת מפרשיו ראיות גמורות, ולא ברוב¹⁹ קושיות חלוטות. שאין בחכמה הזאת מופת ברור,²⁰ כגון חשבוני התשבורות ונסיוני התכונה." וממשיך הרמב"ן ואומר, שאם אנו מביאים ראיות מסתברות לצד מסויים, די בכך כדי להכריע את ההלכה למעשה, אף שאין אלו הוכחות מוחלטות.
2. אם אין הראיות מכריעות, הרי זה בגדר ספק.

התפילה, וכפי שכותב השו"ע אפשרות זו גם לגבי גדולים. ובכל אופן, בזמן שיש תכלת אין להלביש לילד ציצית של לבן בלבד, שכן בכך הוא גורם לו לבטל בידיים את חיוב התכלת.

17. פרטי דינים של טלית שאולה נמצאים במשנה-ברורה יד, יא ובביאור-הלכה שם. בטלית השייכת לציבור - פעמים שכל בני הקהילה נחשבים כשותפים בבית הכנסת ובכליו, ואז הלובש את הטלית חייב בציצית ובתכלת (גם אם כוונתו לכבוד בלבד), ופעמים שהבעלות על בית הכנסת היא בידי גוף ציבורי (נשיבה, עמותה, וכדו'), ואז דין המתעטף בטלית כדין השואל מחברו. [בביאור-הלכה שם מביא את דעת שערי-אפרים ולחם-חמודות שאם לובש ציצית מפני כבוד הציבור, ואינו מתכוון למצוה, אינו מברך, משום שזו אינה לבישה המחייבת במצוה. - הערת עורך (א.ו.)]

ובשבת יש להקל בלבישת ציצית של לבן, אם לובשה משום כבוד הבריות (הגהת הרמ"א י"ג, ג - אלא שהרמ"א אומר שלא יברך, משום שמדובר בציצית פסולה, ואילו בנידון דידן, בטלית של לבן, יכול גם לברך עליה, שהרי יש בה קיום מצוה).

18. עיי' ספרו של הרב מנחם בורשטיין: התכלת (ירושלים תשמ"ח); מאמרו של ד"ר ישראל זיידרמן: לחידוש מצות תכלת בציצית, תחומין ט עמ' 423; ופ"ד מתוך מאמרו של יהודה ראק, הנ"ל בהערה 13; ומאמריהם של שאול וייגורט וד"ר יוסף קפלן בכרך זה.

19. ברוב המקרים.

20. בדפוסים: בדור, אך נראה שכך צריך להיות.

3. אם הראיות הן קלושות, אין הדבר נחשב אפילו כספק, ואין צורך לחוש לזיהוי זה כלל.

אלו הן האפשרויות העקרוניות; וההכרעה לגבי כל זיהוי, מסורה לשיקול הדעת, כיצד אנו שוקלים את הראיות השונות. לגבי הזיהוי של חלזון התכלת כארגמון קהה קוצים, זיהוי שהובאו לגביו ראיות רבות מתחומים שונים, האפשרות השלישית אינה מסתברת כלל לענ"ד, שכן אי אפשר לבטל את כל הראיות הללו ולומר שאין בהן ממש. מחדשי זיהוי זה מתייחסים אליו כודאי גמור או קרוב לודאי (וכך מסתבר גם לענ"ד, וכמובן הנימוקים לכך חורגים ממסגרת מאמר זה). לפי זה, חזר כיום דין התכלת לדינו המקורי, שאין ללבוש ציצית של לבן בלבד, אלא רק ציצית של לבן ותכלת. וכך מצדדים הרבנים נחום לאם וצבי שכטר, שבזמננו אסור ללבוש ציצית בלי תכלת.²¹

גם לדעת הסוברים שלא יצאנו מידי ספק בראיות לזיהוי של התכלת, עדיין נראה, שהספק שמא בלבית ציצית של לבן אנו מבטלים את מצות התכלת, גובר על מידת החסידות להכניס עצמנו בחיוב הציצית ע"י לבישת ארבע כנפות. הסובר שזהו ספק, צריך לחוש גם לצד השני של הספק, ולהימנע מלבישת בגד שיש בו ציצית של לבן בלבד.²²

מעבר לפרטי הדין, נראה שהבנה זו שהצגנו, שהתכלת היא חיוב גמור ולא מצוה מן המובחר בלבד, מביאה להתייחסות אחרת לסוגיה זו של חידוש התכלת. התרשמותי היא, שהן בציבור הרחב, והן בין תלמידי חכמים, רבים מתייחסים לעניין התכלת כחומרא בלבד, שהרי גם בלעדיה אנו מקיימים את מצוות ציצית. ומתוך כך, יש שאינם נכנסים כלל לעסוק בעניין זה, וממשיכים לנהוג כבעבר ללא כל הנמקה מדוע אין הם מטילים את התכלת המיוחדת, ויש הפוטרים את העניין בהתייחסויות קצרות ביותר וללא דיון יסודי בסוגיה. מתוך התפישה שהתכלת הינה חיוב גמור, היחס לעניין חידוש התכלת צריך להיות שונה לגמרי, שעומדת בפנינו שאלה של קיום או ביטול מצוות עשה ממש, ולא שאלה של מידת חסידות בלבד.

י. סיכום

1. נחלקו האחרונים, האם התכלת היא חיוב גמור, או מצוה מן המובחר בלבד. בגוף המאמר הבאנו ראיות לכך שהתכלת היא חיוב גמור.
2. "התכלת אינה מעכבת את הלבן", אין הכוונה שהתכלת אינה חיוב, אלא שבאונס, כשאין תכלת, יש קיום מצוה גם בלבן בלי תכלת. אך עדיין התכלת היא חיוב גמור.
3. במשך הדורות שלא היתה התכלת בנמצא, מותר היה ללבוש ציצית של לבן בלבד, שכן אז אנו אנוסים על חסרון התכלת בציצית. משא"כ כשניתן להשיג את התכלת, שאז אסור ללבוש בגד המצויץ בלבן בלבד, שכן בכך מבטלים עשה של תכלת.
4. זיהוי התכלת בימינו הוא קרוב לודאי, וחזר אפוא הדין שהטלת התכלת בציצית היא חובה, ואסור ללבוש ציצית של לבן בלבד.
5. גם אם הזיהוי מסופק, יש לחוש שמא בלבית לבן בלבד מבטלים עשה של תכלת. בלבישת לבן בלבד יש משום הכרעה, בעוד שבלבית תכלת יוצא ידי חובתו בוודאי, שכן גם על צד הספק "לא יהא אלא לבן".

21. דבריהם מובאים בספר "תכלת: מצוה בהתחדשותה" - Tekhelet: The Renaissance of a Mitzva - שערך הרב אברהם כהן, בחלק העברי, עמ' טז-יט, לח-לט.

22. לאידך גיסא, הספק שמא אין זו התכלת האמיתית, אינו גורם חשש איסור בלבית תכלת זו, שכן הציצית כשרה בכל אופן, ו"לא יהא אלא לבן".